

Pázmány Péter

Halálának 350. évfordulóján

Közvetlenül érseki kinevezése előtt, 1616 nyarán furcsa hír röppent szárnyra a Felvidéken Pázmány Péterről, az akkori túróci prépostról. Zemplén vármegye augusztus elején ugyanis átiratban szólította fel Sáros protestáns nemességét, hogy hadait tartsa nyeregben, mert Pázmány Péter királyi katonaság támogatásával készül az északeleti országrész protestáns rendjeinek rekatolizálására, a nemesi szabadságjogok – köztük a bécsi és a zsitvatoroki békében lefektetett vallási rendelkezések – megsértésére. Egyesek még azt is suttozták, hogy Moldvából Raduly vajdát is segítségül hívja majd, így fordul az általa eretnekséggel vádolt, s „újítók”-nak, „Luther palástjába kapaszkodó, hittül szakadt atyafiak”-nak nevezett lutheránus és kálvinista nemesek és városi polgárok ellen. Pázmány, akinek rövidesen fülébe jutottak e híresztelések, azonnal tollat ragadott, s felháborodottan tiltakozott Thurzó György nádorhoz írott levelében e képtelen, nevetséges, „gaz hírek” ellen, majd a magyarságában és nemességében egyaránt megsértett ember önérzetével vágta oda: „En is szinte oly magyarnak tartom magamat, mint akárki.”

Ma sincs okunk rá, hogy ebben a kijelentésben kételkedjünk. Pedig, mint a fenti kis epizód is példázza, sokféleképpen ítélték meg tevékenységét mind saját korában, mind az utókorban. Kiemelkedő személyiségek körül a szokásosnál mindig magasabbra csapnak az indulatok, Pázmány meg mintha egyenesen gyűjtőpontjába került volna a 17. századi magyar sorskérdések feletti összecsapásoknak. Vallási, politikai, irodalmi téren egyaránt ellentétes táborok néztek egymással farkasszemet, magyarok magyarokkal álltak szemközt – noha mindkét fél az ország és a magyarság megmaradásának útjait kereste, a földi és a földöntúli boldogulás lehetőségeit fűrkészte. Csakhogy más-más módokat, eltérő eszközöket láttak erre alkalmasnak a szemben álló felek, s a maguk igazáról valamennyien meg voltak győződve. Csak bonyolította a helyzetet, hogy mind a protestáns, mind a katolikus táboron belül további ellentétek bontották meg az egységet, szabdalták kisebb csoportokra a két nagy pártot, s a Habsburg-pártiságot is, meg a török-orientációt is többféleképpen lehetett képviselni.

Korszerű szemlélettel, árnyaltan csakis akkor közelíthetjük meg Pázmány egyéniségét, ha a kor történelmét nem fehérben-feketében, hanem valamennyi színárnyalatával együtt vetítjük alakja mögé. Csakis így ötvöződhetnek végül egységes képpé a különböző tetteit, mondásait, alkotásait felvillantó mozaikkockák.

Nem kétséges, hogy személyiségének alapvető jegeit katolikus vallásossága, jezsuita neveltetése, római teológiai stúdiuma alakította ki. A jezsuita kommentárokkal ellátott arisztotelianus bölcsélet és tomista teológia egyaránt vérebe ivódott a már fiatalon is rendkívül racionális szemléletű papnövendéknek, aki gazdag képzeletű gondolkodóvá-íróvá érlelődött a későbbi évek során. Olyan teológussá vált, akinek világszemléletét mindvégig a skolasztika szorító pántjai fogták keretbe, mégis szinte valamennyi alkotásában – irodalomban, politikában, egyházszervezésben – eredetit tudott alkotni.

Ha figyelmünket elsőként gráci tanári éve felé fordítjuk, úgy tűnik, mintha munkájának egy kevésbé jelentős területét vennénk szemügyre. Pedig az itteni egyetemen töltött évtized, az általa előadott filozófiai és teológiai stúdiumok jelentős mértékben

hozzájárultak annak a bámulatos tudásnak a megalapozásához, amelyet – érthető módon – inkább magyar nyelvű munkáiban csodáltak meg kortársai és kései olvasói egyaránt. Latin nyelvű egyetemi előadásait ő maga nem is adta sajtó alá, java részük csak műveinek 15 kötetes összkiadásában (1894–1904) látott napvilágot, kiegészítésük azonban még napjainkban is folyik. Jellemző, hogy tanítványainak ránk maradt, újabban előkerülő jegyzetei igen világos, logikus, áttekinthető képet adnak arról a világszemléletről, amelyet a korai barokk tudományosság s ezzel együtt Pázmány is vallott. Az új természettudományos felfedezésektől nem idegenkedett, Kopernikusz csillagászati, Christophorus Clavius matematikai tételeit egyaránt emlegette és népszerűsítette, s a mérvadó teológusok olykor ellentétes véleményeit is bátran ütköztette. A Ratio studiorum előírásaihoz természetesen mindenben alkalmazkodni igyekezett, de már ekkor látható volt, hogy a katedra békés légkörénél otthonosabban érzi magát a mind erősebben fellángoló hitviták világában.

Már első – Grácból történő – hazatérése alkalmával fellobbantotta azt a lángot, amelyet haláláig nem hagyott kialudni: életre keltette a protestáns többségűvé lett országban a magyar nyelvű katolikus vitairat műfaját. S ami ennél fontosabb: olyan nyelven szólalt meg, amellyel méltó ellenfelévé válhatott a legjobb protestáns vitázóknak, Magyarai Istvánnak, Alvinci Péternek; sőt, nyelvileg továbbfejlesztette azt az állapotot, amelyet Heltai Gáspár stilisztikai könnyedsége, hajlékonysága, Bornemisza Péter szélesen hömpölygő, szenvedélyes komorsága vagy Melius Péter vaskos nyeresége jelentett. Már első vitairata, a Magyarai ellen írott *Felelet* (1603) is tanúsítja, hogy Pázmány lágyabb, líraibb hangokat ugyanúgy meg tudott pendíteni, mint égzengéserejű húrokat, józan logikával éppúgy tudott érvelni, mint metsző iróniával vagy harsány, vaskos humorral. Mint Kosztolányi írta: „tollán forró tinta csordogál, kalamárisában pedig tűz van, égi szikra, de a poklok kénkőves lángja is.” S mindezt másfél évtizedes külföldi tartózkodás, latin, görög, német, olasz és más nyelveken folyó előadások és mindennapos beszélgetések után, annyi stilisztikai leleménnyel, olyan nyelvi erővel, amely csak rendkívül tudatosan élő embernek lehet sajátja.

Anyanyelvéhez való szívós ragaszkodás, erdélyi szülőföldjének évtizedes távlatokból is meleg hangú emlegetése, a katolicizmus ügye mellé a magyarságének szoros odakapcsolása vezetett ahhoz, hogy az első vitairatában mutatkozó erények az évek során tovább gyarapodtak, írói arzenálja egyre gazdagodott. Aligha tévedünk, ha az Alvinci ellen írott *Öt szép levél* (1609) című vitairatát a műfaj legkiemelkedőbb hazai példájaként említjük. Örök kár, hogy ellenfelének művei elvesztek a századok során, azokkal együtt lépésről lépésre kibontakozna előttünk az a nagyszabású polémia, amely a kor közvéleményét szellemi pezsgésben tartotta.

S hogy ki lett végül is e hitviták nyertese? Az évszázadok során e kérdésre többnyire felekezeti állásponttól függően különféle feleletek hangzottak el: voltak, akik a főúri családok rekatolizációjának említésével vélték megválaszolandónak a kérdést, s akadtak, akik a protestáns egyházak megmaradásával, megszilárdulásával érveltek. Úgy hisszük, a korszerű felelet csak az lehet: a hitviták csatazajából végül is nem egyik vagy másik fél, hanem a magyar nyelv, irodalom, a magyar művelődés került ki győztesen. A vitázók természetesen szüntelenül további szellemi erőfeszítésekre kényszerültek, újabb és újabb stílusfordulatok, gondolatláncolatok fordultak szembe egymással, iskolák, nyomdák, templomok épültek, szüntelenül újabb könyvek jelentek meg, s nőttön-nőtt az olvasók száma. Ez a hitviták igazi jelentősége, ezért sorolható Pázmánynak – és ellenfeleinek – lázas ügybuzgósága e téren is az értékteremtő tényezők közé.

Pázmány hitvitázó írásai mint építőkövek alapozták meg a régi magyarság legmonumentálisabb gondolatépítményét, *Az isteni igazságra vezérlő kalauz* (1613) című szintézisét, amely egybefogta korábbi műveinek tételeit, kiegészítette őket, s össze-

függő áttekintést adott a katolikus hitértelmezésről. A 15 könyvre tagolt, roppant méretei ellenére is arányos és áttekinthető mű nem annyira teológiai, mint inkább hitvédelmi összegzésnek nevezhető. Láthatóan nem hézagatlan dogmatikát, még kevésbé száraz tankönyvet akart Pázmány alkotni, hanem a polémiák gyűjtőpontjába került kérdésekben fejtette ki véleményét, cáfolva is egyben az „ellenkezők”, „a Luther lova farkát tartók”, „az új hitfaragó atyafiak” álláspontját. Ezért szól kiemelt hangsúllyal a jócselekedetekről, a szentségekről, az üdvözülésről, a szentek és Mária tiszteletéről, a papi nőtlenségről, a tisztítóüzből, a pápaságról, a Biblia értelmezéséről – hiszen ezek magyarázata körül csaptak össze leghevesebben az ellenfelek. Az aktualitás iránti érzék, a kérdések gyökerének megragadása, az ellentétes vélemények egymás elleni kijátszása jellemzi a *Kalauzt*, nem véletlen, hogy érdemi felelet nem érkezett rá, ellenfelei éppen ezeken a pontokon nem tudtak lépést tartani vele.

A Kalauz után csitulak is valamelyest a polémiák hullámai: a katolikus fél ezentúl erre hivatkozott, a protestánsok viszont legfeljebb a nagy mű egyik vagy másik részletét támadták meg, így Pázmánynak csak e szórványos támadások kivédésére kellett gondolnia.

Az 1616-tól már az esztergomi érseki székre emelkedett főpap viszont korántsem csak hitvitázó és ellenreformátor volt, hanem saját egyházának erkölcsi vezetője is. Normát, útmutatást kívánt adni a mindennapok számára is. „Harcoló írásai”-tól maga különítette el egyházi beszédeit, amelyek valósággal megkoronázták írói pályafutását. Lélektani, pedagógiai és erkölcsstani tapasztalatainak reprezentatív gyűjteménye az a száz *prédikáció*, amelyet élete alkonyán adott ki. Ekkorra már lehiggadt a polemikus műveket fűtő szenvedélyesség, a protestánsellenesség tüze már csak a háttérben párázlott, s az etika, a bűnök és erények hierarchiájában való eligazítás szándéka került előtérbe.

A korabeli magyar társadalomnak szinte minden jellegzetes képviselőjéről szólt a hatalmas beszédgyűjtemény valamely darabja. Az urak, fejedelmek, alattvalók, szolgák, papok, szerzetesek, püspökök, keresztény vitézek, bírók, kereskedők, iparosok, földművesek, jobbágyok, házasságban élő asszonyok, özvegyek, betegek, öregek, fiúk és lányok számára egyaránt volt mondanivalója, minden korú, rangú és foglalkozású embernek megfogalmazta az erkölcsös élet normáit. Nem véletlen, hogy gyakran más vallásúak is meghallgatták beszédeit, sőt – mint a korabeli feljegyzések tanúsítják – nagy elismeréssel nyilatkoztak róla. A pázmányi etika központi kategóriája a szándék, a tetteket ez minősíti, ellentétben a reneszánsz morállal, amelyben a tett eredménye volt az erkölcsi megítélés mércéje. Erkölcsi rendszerének másik központi eleme az aktivitás, a tettekre készség, a valóság cselekvő alakításának követelménye. Ennek megfelelően hangsúlyozódik az akarat és a ráció szerepe; számára ezek az aktív életvitel zálogai, segítségükkel mindent alakíthatónak, mozgathatónak, dinamikusnak fogott fel. Ez a magatartás sikerrel ellensúlyozta a neosztoikus filozófia hatását, amely Magyarországon is elég erős volt a 17. század első felében, s passzivitást megfelekezeti közömbösséget sugallt.

A prédikációkból Pázmány társadalomszemléletének jellegzetes vonásai is kirajzolódnak. Érzékletes hasonlatok egész sorával magyarázta meg, hogy miért szükségszerű a társadalom hierarchikus felépítése. A különböző társadalmi osztályok egymásra utaltságát hangoztatta, de a hatalommal való visszaéléseket és túlkapasokat elítélte. Végeredményben az anarchiától mentes, feudális osztálytársadalom eszményképe bontakozik ki fejtegetéseiből, ennek érdekében igazolta az alá- és fölérendeltséget s ostromozta a társadalmi igazságtalanságokat.

Beszédeinek stílusa nem mutatja a korabeli itáliai barokk próza szélsőségeit, a népszónoklatok túlzott díszítésmódját, hanem a tartalmi hasznosságra helyezve a hangsúlyt, mérsékelten díszít. Míg egyfelől intellektualizmus, mértéktartás, a skolasz-

tikus logika következetes érvényesítése jellemzi, addig másfelől szintézisre törekvése, nagyvonalú szerkesztésmódja, ellentéteket egységbe fogó architektúrája, érzékletes szóképei és nem utolsósorban rekatolizációs propagandája révén kétségkívül az európai barokk áramába illeszkedik. Így vált Pázmány munkássága a vitairatok, a Kalauz és a prédikációk révén a hazai egyházi barokk próza legrangosabb teljesítményévé.

Nem véletlenül szoltunk először Pázmányról, az íróról, hiszen legmaradandóbbat, mindmáig időálló értéket az irodalom terén hagyott ránk. Az esztergomi érsek azonban egyben az ország főkancellárja is volt, s ebben a minőségben az országos politikában ugyancsak vezető szerepet kellett játszania. Politikai nézeteinek közel négy évtizedes pályafutása alatti fejlődését elsősorban kiterjedt *levelezése* alapján lehet felmérni.

A 17. század első felének szinte valamennyi magyar politikai gondolkodója egyetértett abban, hogy a törökök kiűzését és a három részre szakadt ország egységének visszaállítását a magyarság egyedül nem tudja megoldani. Abban viszont már megoszlottak a vélemények, hogy a két nagyhatalom – a félhold és a kétfejű sas – közül melyik a veszélyesebb ellenfél. Az erdélyi török-orientációval szemben Pázmány a Habsburgokra támaszkodva vélte kiűzhetőnek a törököt. Erőteljes propagandát folytatott 1617-ben Ferdinánd főherceg magyar királlyá választása érdekében, mert bízott abban, hogy a Habsburgok segítséget adnak a hódoltsági területek felszabadításához. Amikor azonban II. Ferdinánd 1618-ban trónra lépett, akkor arra beszélte rá a királyt, hogy a magyar rendi alkotmány biztosítására hitlevelet adjon ki, s később is gyakran szóvá tette a magyar rendi szabadságjogok ügyét.

A jezsuita államelmélet Európa-szerte többnyire az abszolutizmus kibontakozását támogatta, s azt az ellenreformációval kapcsolta össze. Mivel azonban Pázmány maga is magyar nemesi család sarja volt, nemzeti és osztálykötöttsége egyaránt gátolta abban, hogy a Habsburgok abszolutisztikus törekvéseit vakon és egyértelműen támogassa. Az idegen uralkodó és a magyar rendek kompromisszumának híve lett; ennek jegyében békét kívánt, és az államhatalom erőszakos beavatkozása nélkül, a meggyőzés erejével akarta a magyar nemesség rekatolizálását végrehajtani. Ezért foglalt állást 1608-ban – több főpappal ellentétben – a protestánsoknak adható vallásszabadság mellett. Politikai gondolkodásában határkö az 1608-as országgyűlés. Az itt kialakult kompromisszum ébresztette rá arra, hogy Magyarországon csakis a diplomáciai-politikai hajlékonyság és rugalmasság útján közelíthető meg a végső cél: a hazai katolikus pozíciók erősítése és – a külpolitikai helyzet kedvező alakulása esetén – a török kiűzése. Később érsekként és bíborosként a kelet-közép-európai keresztény államok törökellenes szövetségének létrehozásán fáradozott, ez a törekvése azonban a harmincéves háború alatt nem járhatott sikerrel.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel az érsek számos levelet váltott a két országrész között lezajlott politikai konfliktusokról. Ezekből a nemritkán szépírói erényeket is felvillantó levelekből kitűnik, hogy Pázmány elítélte Erdély törökbarát politikáját s főként Bethlen szerepét a harmincéves háborúban, másrészt azonban a hadjáratok során a királyi Magyarországon garázdálkodó német zsoldosok tettei is felháborították, a Habsburgok által nyújtott katonai segítség hátrányait is érzékelte. Ez vezette oda, hogy élete végére elismerje az önálló erdélyi fejedelemség fontos szerepét, s I. Rákóczi Györggyel szívélyes, baráti hangú leveleket váltott. Ekkor már ő is úgy értékelte a helyzetet, hogy az erősödő erdélyi magyar fejedelemség az ország esetleges későbbi egyesítésének és önállóságának letéteményesévé válhat.

Pázmány azonban nemcsak a szavak, nemcsak az elmélet embere volt, hanem legalább annyira a gyakorlaté is. Lankadatlan buzgalommal dolgozott a katolikus egyházi kultúra fellendítésén. A királyi országrészben az ő támogatásával sorra léte-

sültek a jezsuita rendházak, kollégiumok, iskolák, könyvtárak, nyomdák, amelyeknek vezetését többnyire Rómában tanult, magas képzettségű paptársaira bízta. Pozsony, Nagyszombat, Győr utcáin és terein ekkor jelentek meg a barokk építészet első alkotásai, az ide hívott osztrák és olasz mesterek honosították meg a pompa és dekoráció stílusát, amely a következő két évszázadra jelentős mértékben meghatározta a magyarországi művészet fejlődését. Az új típusú művelődés fellendülése azonban aligha lehetett volna tartós, ha magas szintű egyetemi képzés nem támogatja. Noha Pázmány mind Bécsben, az általa alapított Pázmáneumban, mind a római Collegium Germanicum Hungaricumban számos fiatal teológus kiképzésére teremtett lehetőséget, mindez nem pótolhatta a hazai univerzitás hiányát. Ezért minden erőfeszítése arra irányult, hogy Nagyszombatban egyetemet alapítson. Munkáját siker koronázta: százezer forintos költséggel, 1635. május 12-i alapítólevelével hívta létre azt az intézményt, amely ettől kezdve folyamatosan működött, s állandóan bővülve, gyarapodva, olykor alapjaiban megújulva, mind a mai napig fennáll.

Nem kétséges, hogy Pázmány művelődési, oktatási intézkedéseit vallásos célok sugallták, az általa alapított tanintézetek azonban később – alkalmazkodva az újabb kor követelményeihez – minden egyéb tudományt beengedtek falaik közé, s évszázadokra a magyar nemzeti kultúrát gyarapították. Noha alkotásai – vitairatai és prédikációi csakúgy, mint az általa létrehozott tanintézetek vagy politikai elvei – elsősorban vallása érdekében születtek meg, végül is egyetemes nemzeti értékek hordozóivá lettek, egyfajta kísérletet jelentettek a megmaradásra és felemelkedésre „a magyar romlásnak századában”. Pázmány sok tekintetben kortársai fölé magasodott, de talán leginkább azzal, hogy a szűkebb felekezeti érdekeket tágabb összefüggésrendszerbe tudta ágyazni, s az egyházi és a nemzeti szempontok egymást kiegészítve, egymással harmóniába rendeződve jelentek meg eszmevilágában. Mindez arra figyelmeztet, hogy benne nem csupán a katolicizmus tisztelheti kiemelkedő hatású vezető személyiségét, hanem a magyar történelem és művelődés egészének is számon kell tartania az általa létrehozott eszmei és művészi értékeket. A Pázmány-művekben leírt „hímes szók” és „erős valóságok” hű tükröi, olykor művészivé emelt vetületei a korabeli magyarság helyzetének; általuk irodalmunk, politikai gondolkodásunk, művészetünk és oktatásügyünk története egyaránt gazdagodott. Ha történelmünk a későbbiekben nem is haladt mindenben az általa elképzelt úton, egy bizonyos: „a bölcsességek és tudományok gyökereztetése” terén Pázmányt méltán állíthatjuk múltunk legnagyobbjaival egy sorba.

Számunk szerzői

Belon Gellért pécsi segédpüspök, plébános Jánoshalmán

Szendi József veszprémi megyéspüspök

Bitskey István egyetemi tanár, KLTE Debrecen

Vető Miklós egyetemi professzor, Rennes, Franciaország

Gyökössy Endre ny. református lelkész

Kereszty Rókus cisztercita, egyetemi tanár, Dallas

Antoine Gemayel a libanoni Katolikus Információs Központ igazgatója